

Ειδικά όσοι επιμένουν ν' αντιτάσσουν στη θεωρία –ή φοβία– της γλωσσικής ή/και πολιτισμικής παρακμής τη θεωρία του γλωσσικού ή/και πολιτισμικού σχετικισμού δείχνουν να αγνοούν ότι η πρώτη είναι εκδοχή ή προϊόν της δεύτερης. Ίσως αυτός είναι ένας λόγος που οι γλωσσικές διαμάχες στην Ελλάδα μοιάζουν με ατέρμονες σκιαμαχίες: «συντηρητικοί» και «προοδευτικοί», χρόνια τώρα, προασπίζονται, από θέσεις φαινομενικά αντίθετες, τα ίδια εδάφη, συγκρούονται πάνω στις ίδιες προκείμενες και ανταλλάσσουν τα ίδια ή παρόμοια επιχειρήματα.

Σπύρος Μοσχονάς

Η γλώσσα

Μια προ-επιστημονική φιλοσοφία της γλώσσας

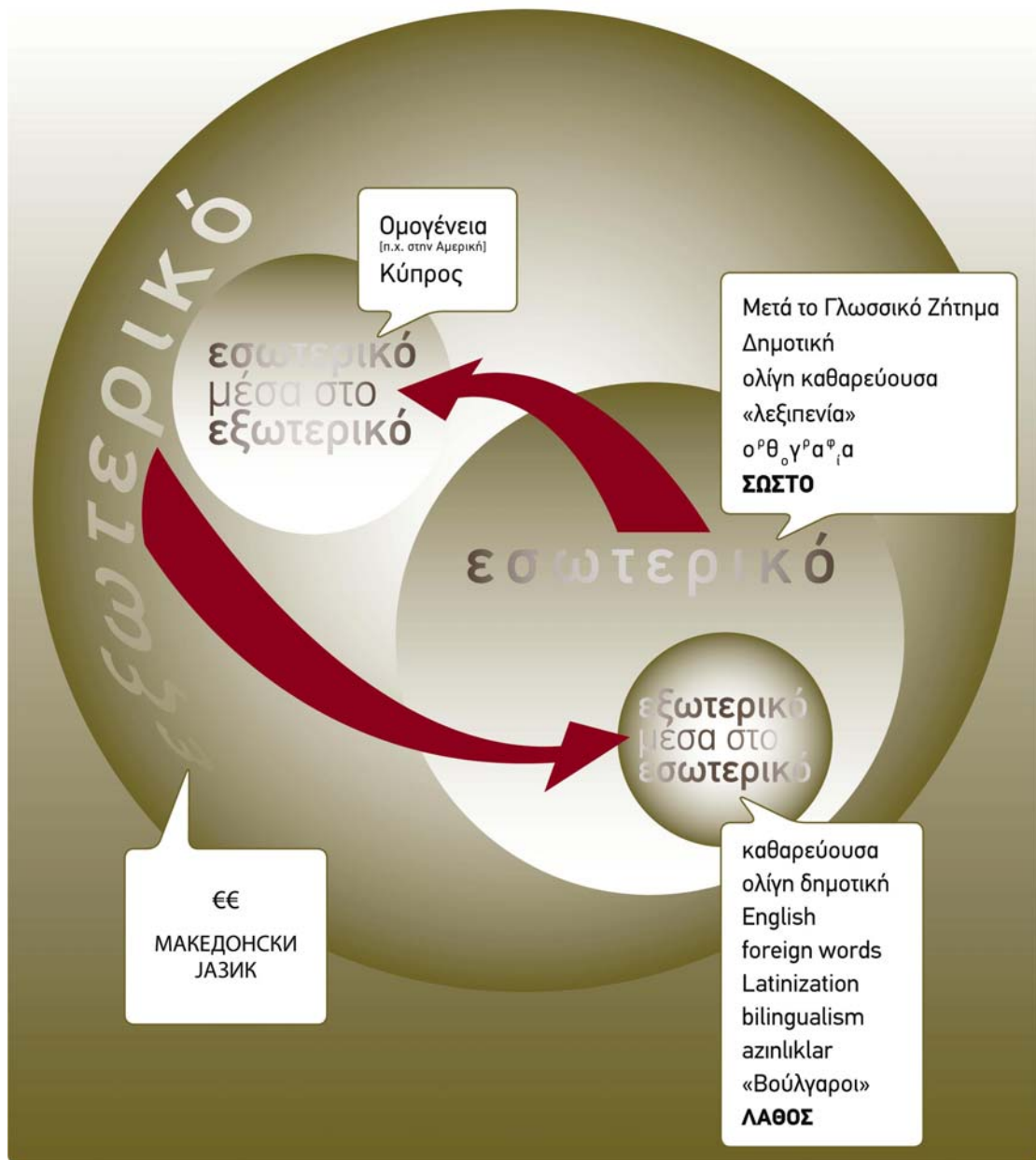
Δύο μεταγλωσσικές αρχές θ' απομονώσω εδώ. Οι συνδυασμένες αυτές αρχές παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη, την αντιπαράθεση και, κυρίως, στη διάδοση των *γλωσσικών ιδεολογιών*. Μπορεί κανείς να τις δει σαν δύο «μηχανισμούς» που συμπληρωματικά – και χάρη στη συμπληρωματικότητά τους– «γεννούν» το μεγαλύτερο μέρος του λόγου για τη γλώσσα (metalinguistic discourse) που παρατηρείται στο πλαίσιο διαδεδομένων ιδεολογιών, όπως αυτών που περιβάλλουν την τυποποιημένη, «πρότυπη» ή «κοινή» γλώσσα¹.

Η πρώτη είναι η αρχή της *απόλυτης ταυτότητας* των γλωσσών. Η δεύτερη, η αρχή της *γλωσσικής σχετικότητας*.

1. Ο όρος *απόλυτη ταυτότητα* σημαίνει τον ιδεολογικό μηχανισμό (στον οποίο εγγράφονται ποικίλες γλωσσικές και γνωστικές δεξιότητες που αποκτιούνται κυρίως κατά την εκπαίδευση) ο οποίος επιτρέπει τη μοναδιαία *τάττιση* μιας γλώσσας και την απόλυτη διάκρισή της από άλλες γλώσσες – κυρίως, βέβαια, από γλώσσες «ενδιαφέροντος»: γλώσσες σε επαφή· μπορεί λ.χ. να μιλάει κανείς για την απόλυτη ταυτότητα της ελληνικής σε σχέση με την αγγλική. Εννοείται ότι την αρχή αυτή την ασπάζεται κυρίως η ιδεολογία του γλωσσικού καθαρισμού: για τους καθαριστές οι γλώσσες (πρέπει να) διαφέρουν απολύτως και (πρέπει να) μένουν ανεπηρέαστες η μία από την άλλη.

Η αρχή της απόλυτης ταυτότητας χαρακτηρίζεται από απλοϊκή εννοιολογία. Προϋποθέτει ότι κάθε γλώσσα ορίζεται από ένα περιφραγμένο Εσωτερικό (τα «καθαρά ελληνικά», ας πούμε)· ο,τιδήποτε δεν ανήκει στο Εσωτερικό (λ.χ. μια άλλη γλώσσα ή μια δάνεια έκφραση) βρίσκεται στο Εξωτερικό. Το Εσωτερικό πρέπει να κρατηθεί καθαρό από ξένες λέξεις ή εκφράσεις που συνεχώς καταφτάνουν από το Εξωτερικό.

¹ Βλ. Σπ. Μοσχονάς, «Γλωσσική τυποποίηση», *Cogito* 2 (2005), σσ. 57-58· «Η πρότυπη γλώσσα», *Cogito* 3 (2005), σσ. 56-57.

Σε προηγούμενο δημοσίευσμά μας² δείξαμε ότι η αρχή αυτή διέπει την ιδεολογία των δημοσιευμάτων του ελληνικού Τύπου για τη γλώσσα, ανεξαρτήτως της ιδεολογικο-πολιτικής προέλευσής τους. Έτσι, οι περισσότερες «γλωσσικές ειδήσεις» στον ελληνικό Τύπο αφορούν τη θέση της ελληνικής σε κάποιον πραγματικό ή φανταστικό *εξωτερικό* χώρο. Είδηση λ.χ. είναι η διδασκαλία της ελληνικής σε αλλόγλωσσους, στο *εξωτερικό* κυρίως. Είδηση είναι οι «απειλές» κατά της ελληνικής στην Ε.Ε. (π.χ. το καθεστώς πενταγλωσσίας στα αντιπροσωπευτικά όργανα της Ε.Ε.). Είδηση είναι η «παραχώρηση» στον *εξωτερικό* «εχθρό» ενός συμβολικού ονόματος (περίπτωση του ονόματος «Μακεδονία»). Είδηση είναι η «επέκταση» της ελληνικής στο «εξωτερικό», στο «ξένο» δηλαδή, περιβάλλον των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Είδηση είναι ο κίνδυνος «άλωσης» της ελληνικής από το «εξωτερικό», το «ξένο» δηλαδή, λατινικό αλφάβητο. Ορισμένες απ' αυτές τις «εξωτερικές ειδήσεις» αποκτούν ενίοτε γενικευμένο επικοινωνιακό ενδιαφέρον κι έχουν τη δύναμη να

² Σπ. Μοσχονάς, «Νέα “γλωσσικά ζητήματα”», *Cogito* 5 (2006), σσ. 74-75.

δημιουργούν «ηθικό πανικό». Η αντίδραση στην πρόταση Λαμασούρ, λ.χ., που απασχόλησε τον ελληνικό Τύπο τις πρώτες εβδομάδες του 1995, είναι, ξεκάθαρα, αντίδραση σ' έναν εξωτερικό «εχθρό» και αφορά τη θέση της ελληνικής σ' ένα «εχθρικό» εξωτερικό περιβάλλον (της Ε.Ε.). Η αντίδραση στο *Λεξικό Μπαμπινιώτη* (Μάιος 1998 κ.ε.), με αφορμή το λήμμα «Βούλγαρος», είχε επίσης το χαρακτήρα αντίδρασης σε μιαν υποτιθέμενη κίνηση διχασμού του «εσωτερικού», με την τοποθέτηση στο «εξωτερικό» μιας ολόκληρης πληθυσμιακής ομάδας (εκτός οι «Βούλγαροι», εντός οι «Αθηναίοι»).

Επιπλέον, η διάκριση Εσωτερικού-Εξωτερικού συμπίπτει, ως ένα βαθμό, με τη διάκριση Γνώμης-Είδησης. Έτσι, αν οι «ειδήσεις» αφορούν κυρίως στο Εξωτερικό της γλώσσας, τα επιφυλλιδιογραφικά και σχολιαστικά δημοσιεύματα ασχολούνται κυρίως με το Εσωτερικό, με τη σύσταση και τη φυσιογνωμία της γλώσσας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι τακτικές διορθωτικές στήλες, που εξ ορισμού ασχολούνται με ζητήματα τυποποίησης, διαμόρφωσης δηλαδή της κοινής γλώσσας. Τα πλείστα επιφυλλιδιογραφικά κείμενα που αναπαράγουν την αντίθεση καθαρεύουσας-δημοτικής, επιδίδονται, με παρόμοιο τρόπο, σε πολεμική σχετικά με το ποια μορφή της γλώσσας ανήκει στο Εσωτερικό και ποια στο Εξωτερικό.

2. Η αρχή της *γλωσσικής σχετικότητας*, γνωστή και ως «υπόθεση των Sapir-Whorf», είναι οικεία στους γλωσσολόγους και τους φιλοσόφους της γλώσσας σε διάφορες εκδοχές. Την αρχή αυτή θα την εννοούμε εδώ στην *απόλυτη εκδοχή* της, σύμφωνα με την οποία κάθε γλώσσα εκφράζει έναν *διαφορετικό τρόπο σκέψης*, που μερικώς μόνο και ατελώς εγγράφεται σε μιαν άλλη γλώσσα.

Οι όροι που έχουν χρησιμοποιηθεί για να ονοματίσουν αυτό το «διαφορετικό» είναι ποικίλοι: εκτός από τον όρο «ταυτότητα», οι πιο διαδεδομένοι είναι: «τρόπος σκέψης», «τρόπος ζωής», «Weltanschauung», «χαρακτήρας» (J. G. Herder, J.-G. Fichte, F. Schlegel, F. D. E. Schleiermacher, W. von Humboldt κ.ά.), «esprit» («l'esprit en chaque langue a sa forme particulière», κατά τον J.-J. Rousseau), «fashions of speaking», «thought world» (B. L. Whorf), «temper», «ήθος», «génie», «mentalité», «αξία». Η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας επιστρατεύεται για ν' αναδειχτεί ό,τι συχνά γίνεται αντιληπτό ως «ιδιοσυγκρασία», «φυσιογνωμία» ή «χαρακτήρας» μιας γλώσσας (η «ελληνικότητα» της ελληνικής). Υπάρχει, υποτίθεται, ένα «πνεύμα τους γλώσσας», που συνήθως ταυτίζεται με το «πνεύμα του έθνους», και οι «άνθρωποι των γραμμάτων» οφείλουν ν' «αναδείξουν» και να «καλλιεργήσουν» το πνεύμα αυτό, το οποίο εγγυάται τη «μοναδικότητα» γλώσσας και φυλής και, σε ακραίες περιπτώσεις, την «ανωτερότητα» και το «μεγαλείο» τους. Το «πνεύμα» αυτό πρέπει να το «λατρεύουμε», να το «υπηρετούμε», να το «διαδίδουμε» με προσήλωτη θρησκευτική. «Γλωσσική παρακμή» έχουμε όταν το πνεύμα «σβήνει», όταν «πάει να χαθεί», υπό την πίεση συνήθως «εξωτερικών» απειλών – όταν δηλαδή απειλείται η απόλυτη ταυτότητα της γλώσσας.

Η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας επιτρέπει την ιδεολογική αντιπαράθεση επί διαφόρων «γλωσσικών ζητημάτων», συνιστώντας η ίδια αναγκαία συνθήκη αυτής της αντιπαράθεσης. Στα δημοσιεύματα του Τύπου, επίκλησή της θα γίνει, λ.χ., σε διαμάχες σχετικά με το αν οι δάνειες λέξεις «φτωχαίνουν» ή «πλουτίζουν» τη γλώσσα: αν και αντίθετοι, οι όροι που χρησιμοποιούνται σ' αυτές τις περιπτώσεις ανήκουν στο ίδιο εννοιολογικό πεδίο.

Στη φιλολογία της γλωσσικής τυποποίησης οι επικλήσεις του γλωσσικού πνεύματος ή του γλωσσικού ήθους είναι συνεχείς. Για τον Μ. Τριανταφυλλίδη λ.χ.,

τον πατέρα της νεοελληνικής κοινής, η καθαρεύουσα είναι γλώσσα της «αρχαιομανίας» και της «ξενολατρείας», της «ψευτιάς», της «προσποίησης», του «ατομισμού» και της «προχειρότητας» που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία και πολιτική εν γένει, σε αντίθεση με τη «ζωντανή», «αληθινή» γλώσσα του λαού, τη δημοτική, που παριστάνεται ως γλώσσα «προόδου» και «προκοπής». Κάθε γλώσσα λοιπόν συνδέεται, κατά τον Τριανταφυλλίδη, με διαφορετικό ήθος ή υπηρετεί διαφορετικό «γραμματικό ιδανικό»³. Μια ήπια μορφή γλωσσικής σχετικότητας αποδέχονται πολλοί δημοτικιστές όταν επικαλούνται τη «δημοτική σκέψη», ότι δηλαδή πρέπει κανείς να *σκέφτεται* στη δημοτική όταν γράφει δημοτική – λ.χ. προτιμώντας ρήματα αντί αφηρημένων ουσιαστικών και αποφεύγοντας τη συσσωρευση γενικών, σύμφωνα με τις συνήθειες διορθωτικές οδηγίες⁴.

3. Οι δύο αυτές αρχές, η αρχή της απόλυτης ταυτότητας και η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας, υπακούουν σε κοινή λογική και συνήθως συνδυάζονται στην προ-επιστημονική μεταγλώσσα. Η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας αποτελεί προ-επιστημονικό κριτήριο για την ταυτότητα των γλωσσών. Το κριτήριο αυτό διατυπώνεται βέβαια με τρόπο σχεδόν ταυτολογικό (η ελληνική είναι γλώσσα μοναδική και απαρρομόιαστη λόγω της «ελληνικότητάς» της). Οι δύο αρχές συνδυάζονται επίσης στην κατάδειξη, την αξιολόγηση και τον στιγματισμό της *γλωσσικής ποικιλίας*, λ.χ. σε αξιολογικές διατυπώσεις του τύπου «η γλώσσα των νέων είναι φτωχή» ή «η γλώσσα των νέων είναι πλούσια και εκφραστική». Σε τέτοιου τύπου αποφάνσεις απομονώνεται πρώτα, σύμφωνα με την αρχή της απόλυτης ταυτότητας, ένα *τόδε τι*, ένα γλωσσικό μόρφωμα που θεωρείται οριστικό και απόλυτο –«η γλώσσα των νέων»–, το οποίο στη συνέχεια σχετικοποιείται με την απόδοση κατάλληλων κατηγορημάτων – «είναι φτωχή / πλούσια / εκφραστική». Ας σημειωθεί ότι εκφράσεις όπως «η γλώσσα των νέων», «η γλώσσα του ραδιοφώνου», «η γλώσσα της τηλεόρασης», «η γλώσσα της εποχής μας» κ.ά. ακολουθούν όλες ένα μετωνυμικό υπόδειγμα χρήσης, σύμφωνο με την αρχή της απόλυτης ταυτότητας. Διότι δεν υπάρχει «γλώσσα των νέων», «γλώσσα του ραδιοφώνου», «γλώσσα της εποχής μας» κλπ. παρά μόνο ως αφαίρεση από τις πολλές γλώσσες (δηλ. τις πολλές *γλωσσικές ποικιλίες* και τους πολλούς *λεκτικούς τρόπους*) που χρησιμοποιούνται από τους νέους, ακούγονται στο ραδιόφωνο, λέγονται και γράφονται στις μέρες μας κλπ.

Οι δύο αυτές αρχές συνδυάζονται όχι μόνο στο πλαίσιο της λεγόμενης «λαϊκής γλωσσολογίας» (folk linguistics), που ασχολείται με τις στάσεις των πολλών, αλλά και σ' ένα είδος «μάχιμης», «στρατευμένης» ή, απλά, δημοσιογραφικής γλωσσολογίας, που, όχι τυχαία, ασκείται από επαγγελματίες γλωσσολόγους. Παρά την υιοθέτησή τους από την επιστημονική ελίτ, οι δύο αρχές που εξετάσαμε εδώ διατηρούν έναν ανταντακλαστικό και κάπως αυτοματικό χαρακτήρα, που καταδεικνύεται βέβαια μόνο με τη μελέτη μη καταστατικών κειμένων, όπως είναι τα δημοσιεύματα του Τύπου. Η μελέτη προ-επιστημονικών αρχών σε αυτά τα «χαμηλής κουλτούρας» κειμενικά είδη αποτελεί απαραίτητη προεργασία για τη συστηματικότερη διερεύνησή τους στο πλαίσιο φιλοσοφικών και επιστημονικών θεωρήσεων της γλώσσας που, παρά τη δηλωμένη ρήξη τους με το προ-επιστημονικό

³ Βλ. ενδεικτικά Μ. Τριανταφυλλίδη, *Άπαντα Δ'*, σσ. 178, 424· *Ε'*, σσ. 210, 483-490· *ΣΤ'*, 65-66· *Ζ'*, σ. 217· *Αλληλογραφία*, σσ. 160, 214, 330, *passim*.

⁴ Βλ. λ.χ. Εμμ. Κριαρά «Δημοτική σκέψη» (1985), στο *Τα πεντάλεπτά μου στην ΕΡΤ και άλλα γλωσσικά*, Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης-Παιδεία, ²1988, σσ. 58-60.

παρελθόν τους, μοιάζουν να συμμερίζονται τις εξαιρετικά διαδεδομένες αλλά πάντως «ύποπτες» ιδεολογικές αρχές που παρουσιάζουμε εδώ.

Από ιστορική άποψη, δεν είναι αποτέλεσμα ούτε τύχης ούτε, βέβαια, αναγκαιότητας το γεγονός ότι οι δύο αυτές αρχές, αν και συμπληρωματικές μάλλον παρά ενάντιες, έχουν συνδεθεί με διαφορετικά και αντίθετα ιδεολογικά ρεύματα: η αρχή της απόλυτης ταυτότητας με τον *εθνικισμό*, η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας με τον *πολιτισμικό φιλελευθερισμό*. Σε σχέση με την ελληνική γλώσσα, οι αντιλήψεις για την «ανωτερότητα» ή την «κατωτερότητα», για την «ομοιογένεια» ή την «ετερογένειά» της, για την «αυστηρότητα» ή τη «χαλαρότητα» της γραμματικής της, για τον «πλούτο» ή την «επάρκεια» του λεξιλογίου της έχουν κοινή αφετηρία τον γλωσσικό και πολιτισμικό σχετικισμό και κοινό στόχο την αναζήτηση ενός κάποιου «πνεύματος» της γλώσσας, ενώ συχνά υπηρετούν μια διαμορφωμένη *πολιτική* αντίληψη, μια *ιδεολογία*, για την «αποστολή» της ελληνικής (στην Ελλάδα, στην Ευρώπη, στον κόσμο). Ειδικά όσοι επιμένουν ν' αντιτάσσουν στη θεωρία –ή φοβία– της γλωσσικής ή/και πολιτισμικής παρακμής τη θεωρία του γλωσσικού ή/και πολιτισμικού σχετικισμού δείχνουν να αγνοούν ότι η πρώτη είναι εκδοχή ή προϊόν της δεύτερης. Ίσως αυτός είναι ένας λόγος που οι γλωσσικές διαμάχες στην Ελλάδα μοιάζουν με ατέρμονες σκιαμαχίες: «συντηρητικοί» και «προοδευτικοί», χρόνια τώρα, προασπίζονται, από θέσεις φαινομενικά αντίθετες, τα ίδια εδάφη, συγκρούονται πάνω στις ίδιες προκείμενες και ανταλλάσσουν τα ίδια ή παρόμοια επιχειρήματα⁵.

⁵ Το κείμενο αυτό είναι μετάφραση του «Une philosophie pré-scientifique du langage», *Recherches en linguistique grecque: Actes de 5e Colloque International de Linguistique Grecque, Sorbonne (13-15 septembre 2001)*, επιμ. Ch. Clairis, Paris: L'Harmattan, 2002, τ. 2, σσ. 107-110. Σε ανεπτυγμένη μορφή δημοσιεύτηκε με τίτλο «Δύο αρχές της γλωσσικής ιδεολογίας» στο περιοδικό *Δευκαλίων* 20/1 (2002), σσ. 5-19.